АҚСАРБАС, АҒАЙЫН!

СӨЗ БАСЫ

Ақ берік Алтай мен еліктей ерке Ертістің ұлы мен қызы, ардақты Шығыс азаматы! Тарих атты көне кітаптың қалың парақтарының арасында қалып қойған тағы бір боздағыңмен табыстыруға рұқсат ет. Бәлкім, шежіре қарттардың көкірек кітабында есімі алтын әріптермен жазылған-ақ шығар. Біреу білер, біреу білмес. Ол — Ноғайбай! Заманында есімі ақиық ақындармен қатар айтылып, халқының ыстық ықыласы мен сүйіншіне бөленген жыр жұлдызы. Халқының мұңы мен зарын, туған сахарасының ыңыранған жаралы үнін ести білген, оны әнге қосып өмір бойы — «Сорлы халқым!» — деп көкірегін мұң мен зардың, ашу мен ызаның ащы өксігі бітеп өткен қайыспас қара нар. Ол туралы дерек те кездейсоқ табылды. Алматыда А. С. Пушкин атындағы республикалық кітапхананың сирек кітаптар қорында сақталып қалған 5—6 кадрлық микрофильм. Авторы — Ресей патшалығының отарлық саясатын жүргізуде Шығыс Қазақстанды көп зерттеген миссионер А. Ивановский. Еңбек «Мәскеу университетінің жанындағы этнография, антропология, жаратылыс тану ғылымдарын зерттеу қоғамының шолуы» — атты журналда 1889 жылы басылып шыққан. Рас, бұл еңбекте миссионер А. Ивановский Ноғайбай дарынын, оның қайталанбастығын мойындай білген. Бірақ бұл Ивановскийдің көзқарасы «Бұқтырма өлкесінің қырғыздары» атты еңбектің авторының көзқарасына мүлдем кереғар. Бірақ автор — бір адам. Жалпы «миссионер» —үстем шіркеудің басқа дінделерідің арасында өз дінін уағыздау үшін жіберген адамы, яғни империалистік басқыншылардың алдыңғы саптағы барлаушысы, — делінген Алматыдан 1978 жылы шыққан «Орысша-қазақша сөздікте». Сондықтан да А. Ивановскийдің негізгі қызметі — осы соңғысы. Төмендегі мақаланы сіздерге екі мақсатпен ұсынып отырмыз. Біріншi — Ресейдің отарлау саясатының шығармада айқын көрсетілгендігі. Бұл біздерге, өлкетанушы, тарих пәнінің мұғалімдеріне патша езгісінде болған ата-бабаларымыздың сол кездегі жай-күйі туралы құнды дерек. Екінші, ең бастысы — Ноғайбайды таныту! Сол арқылы көнекөз қарттардан Ноғайбай туралы дерек, оның отты жырларының қалған-қалмағандығы туралы білу. Ендігі сөз — А. Ивановскийде.

„ҚЫРҒЫЗ АҚЫНЫ НОҒАЙБАЙ"

[Орыстар бізді Қазан төңкерісіне дейін «қырғыз» деп атағаны белгілі. Ендігі жерде «қазақ» деп жазылады—Н. С].

Қазақтардың ортасында жүре отырып олардың даңқы жер жарған ақиық ақыны Ноғайбай туралы естімеу мүмкін бе? Қазақтың салқар сахарасы қандай кең болса, атақты ақынның есімі де сол сахараға кеңінен танылған. Ертістен ары өтсеңіз болды-ақ, арғы жағада Ноғайбай есімін білмейтіндер кемде-кем. Сіз жазира жайсаң Шілікті немесе Зайсан жазығында жүрсеңіз де, Түйетас пен Сарытаудың тар шатқалында тұрсаңыз да, Алтай, Тарбағатай, Сауыр тауларының қожыр-қожыр қойнауларын қоныс етсеңіз де, тіпті Аспан Империясына көтеріліп кетсеңіз де Ноғайбай туралы естімей қоймайсыз. Ноғайбай әндері тыңдаушысын немен табындырады? Егер сіз оны бір рет тыңдасаңыз болғаны, қалған ақындарды тыңдағыңыз келмей қалады. Оның ішінде де біреулер ел қорғаған ерлерді, қараға қамқор болған хандарды, бүкіл қазақ даласын дүбірлеткен тойларды айтып, соны жырласа, Ноғайбай аузынан мұндай дүниені естімейсіз. Ноғайбайдың әні—мұң мен зарға толы халық өмірі, халық әні. Сондықтан да оның әндері көз-келген тыңдаушының жүрегін сыздатып, қабырғасын қайыстырады, сөйтіп көкірегіңе ащы өксік боп жиналады. «Даланың тағы ұлттарына» бұндай әндер таңсық, сондықтан да олар оны ұзақ уақыт бойы тыңдай беруге бар. Міне, сол себепті де Ноғайбай түскен ауылда кішігірім той өткендей болады. Мен Садықанның үйінде Ноғайбайды ең алғаш кезіктіргенімде де солай болды.

Бұл —1880 жылғы шілде айының соңы-тын. Сауырдың адам шаршатар тар шатқалымен 10 сағат бойы атпен жүрген біз, Садықан ауылына кешқұрым келіп жеттік. Ауыл үш жағынан тау қоршаған қазаншұңқырда орналасқан екен. Ауылға тақағанда бізді таңдандырған оқиға — ауыл маңындағы ерттелген аттардың тым көптігі еді. Тіпті үлкен, бір табынға жуық. Халықтың мұншалық көптігінен қорыққан біздер біреу өліп, бата болып жатпаса нетті деп, сасып қалдық. Бізді қарсы алушы иттердің үргені де әншейінде келе жатқан қонақтың шылбырына оралатын қазақтарды елең еткізе қойған жоқ. Біз ерттелген қалың жылқының арасынан «әупірімдеп» өттік те, өз аттарымызды байлап, қоятын жерді әрең таптық. Тек сол кезде ғана киіз үйден шыққан менің көнекөз «тамырым» Садықан өзіне тән ризашылықпен бізге амандасып, үйге шақырды. Төрде отырған маған қазақтар жапатармағай сұрақ қоя бастады.

— Мал-жан аман ба?

— Қатын аман ба?

Қырғыздардың бұл сұрақтарына әлденеше рет «Аман, аман», — деп жауап беруіме тура келді. Құрғақ қымыз ішілген соң Садықан маған бір жағынан құпиялай, бір жағынан салтанатты түрде қонақтардың арасынан мені және атақты ақын Ноғайбайды көруі оған үлкен мәртебе екендігін айтты. Соңғы жаңалыққа Садықанмен қатар мен де қуандым, өйткені атына сырттай қанық осы бір жұмбақ жанды көру менің де арманым болатұғын.

Мен отырғандарды көзбен шола отырып ішінен «міне ол!» деп айта қоятындай ешкімді кезіктіре алмадым. Осы уақытқа дейін өз басым қазақтың талай ақынын көрген едім. Олардың барлығы хан мен сұлтандардың мейіріміне бөленген, күміс әшекейлер тағынған, кеудесін тік көтеріп отыратын, тау қыранындай маңғаз да тәкаппар болушы еді. Мен Ноғайбайды да тап сондай деп ойлайтынмын. Бірақ ол ойым мүлдем дұрыс болмай шықты. Ал маған Ноғайбайды көрсеткен кезде мен даңқы өзіне дейінгі қазақ ақындарының барлығынан асып түскен Ноғайбай осы дегенге үзілді-кесілді күмәнді болдым. Қазақтардың «босаға» деп аталатын аса құрметсіз жерінде малдас құрып соқыр қазақ отырды. Түріне қарап оны елулерде-ау деп жобалап едім, ол бар болғаны отыз үште екен. Оның киімі де жұпыны еді. Ең кедей қойшы сиқылды өзінің күнаһар денесін жаман шоқпытпен жасырыңқырап қойыпты. Ал тізесінде өмір бойғы серігі домбыра жатты.

Үй іші у-шуға толы болатын. Әркім өз жаңалығын айтып жатыр. Үндемеген тек Ноғайбай ғана. Ол сөйлеуді ұнатпайтын. Көбінесе ұшқыр ойымен алысып, соңғы ауыздық таған кезде ғана тыңдаушысының жүрегін жаулар өн етіп жеткізетін. Міне, домбыраның мұңлы үні шықты. Шықты да тына қалды. У-шу дереу тоқтап, үйдегілер түгел Ноғайбайға қарасты. Домбыраның мұңлы сазы бебеулей-бебеулей келіп, қайта бәсеңдеді. Тағы да өлі тыныштық орнады. Тыныштықты бұзуға қаймыққан ешкім қозғалған жоқ. Ноғайбайға тостағанмен қымыз берілді. Берілген қымызды басына бір-ақ көтерген ол артынша-ақ:

— Ей, жігіттер, бала қыран,
Ақсақалдар, қара сақал —
барлық жаран.
Ноғайбайдың әнін тыңда,
Мұң мен шерге, зарға
толған,

— деп қоңыр дауыспен шырқай жөнелді.

Бұл түн — бақыт түні еді. Бір әннен соң бір ән Ноғайбайдың аузынан қанат қағып ұшып жатты. Бір әннен соң бір ән тыңдаушысын кең құшағына алып, ән әлеміне әкетті. Ноғайбай ең алдымен өзі туралы жырлады.

«Анам мені дүниеге әкелгенде күн екенін, түн екенін білмеймін. Егер күндіз болса, онда аспанда күннің болмағаны. Оның алтын шапағы өзіне жақын таулардың қарлы төбесін ерітіп, ағыл-тегіл терлетпеген болар, сары даланы бусандырмаған болар, сол шапақ мен сорлы дүниеге келерде бейбақ анамның үйіне де енбеген болар. Егер түн болған болса қара мақпал көк жүзінде алтын табақ Айдың жүрмегені, жымың-жымың жұлдыздардың қара түнді тілмегені, жаңа туған мен сорлыға ешқайсысының күлмегені. Мен туғанда мені тек қараңғылық қана қоршап тұрды, қазір де солай. Мен ақ сүт берген ару анамды да, аялы алақанымен сипап тасмаңдайымды жібітер айбынды әкемді де, өмірлік серік болар адал жарды да, тегімді жалғар балаларымды да, мына отырған сіздерді де көргенім жоқ, білгенім жоқ. Жердің құртындай ешкімге керексіз өмір сүріп, сол сиқылды шіріп өлермін деп ойлағанмын. Бірақ Алламен оның үмбеті Мұхаммет пайғамбар ұлылардың ұлысы! Олардың ісі құпия. Олар маған көз бермегенімен, әрбір бұта сыбдырын, бұлақ сылдырын естір нәзік сезім, көкірек көзін берді. Алла мен Мұхаммет өлдің бәрін өйтіп жарылқаған жоқ...».

Сонан соң ол басқа еш дала ұлының қолынан келмес үлкен шеберлікпен тыңдаушылардың көз алдында керемет суреттер туғыза бастады. Ол мысалы: күнді көрмей-ақ оны бар денесімен сезінетіндігін немесе ерте көктемде күн күлімдеп жерге нұрын төккенде, бірақ барқыт тонға оранып, қызылды-жасылды гүлден кілем жамылмай тұрып топырақтың қалай бусанып, қозғалғанын, онда пайда болған әртүрлі тіршілік иелерінің тынымсыз жыбырлағанын, сол жерге гүлдің сабағы пайда болып, оның күлім — күнге ұмтылғанын тізбелеп берді.

«Құдайдың маған берген осындай сыйының арқасында, —деді кенет Ноғайбай даусын көтеріп, — айналамдағы мұң мен зарды, қайғы мен шерді тыңдамау қолдан келер ме? Баяған байтақ далада жүйтки жүтірген желдің тау мен тасқа соғып жеткізген осынау мұң мен зарын мен қалайша тыңдамаймын? Жоқ мен бәрін, бәрін тыңдадым. Барлығы маған желмен жетті. Туған жердің тауы мен тасынан, кең даласынан келіп жатқан қандастарымның қара қайғысы менің жүрегімді де күйдіріп өртейді, ақыры пәрше-пәршесін шығарып тілгілеп тастайды. Арашашы іздеген байқұс жүрек оны таба алмаған соң, қайғыдан қан жұтады...».

Ноғайбай енді өз жүрегін жараға толтырған халқының көз-жасын көл қылған сол істі жырлай бастады.

Ол соңғы кездері пайда болып, ел ішін босқындар мен аштарға толтырған әлдебір «жатақтар» туралы жыр толғады. Әлгі «жатақтың» экономикасы мүлдем дамымаған қазақ топырағынан өзіне нәр тауып, сол арқылы енді бар күшімен дамып бара жатқандай. Жүздеген адамдар оған маңдайын соқты, қаншама жүзі сол соққыдан оңалмады, қаншама жүзі екінші рет көрмейтіндей етіп қазақ даласынан лақтырылып тасталды. Ең жанға бататыны — сол қайырымсыз, қамқорсыз «жатақтардың» ешкімнің көзіне түспейтіні, ешкімнің оларға қол созып көмек бермейтіндігі. Ал бұл сорлылар көмекке зәру. Халық қайғысының жыршысы Ноғайбай да мұны отырғандарға тектен-тек жырламаса керек. Мен де осы сәтті пайдаланып П. Е. Маковецкийдің жазған бір еңбегінен («Семей облыстық статистика комитетінің 1887 жылғы 7 қарашадағы жалпы жиылыстың протоколын» қараңыз —А. И.) сіздерге Ноғайбайдың жанын жеген «жатақтар» туралы айтып өтейін.

ЖАТАҚ ДЕГЕН НЕ?

Өмір сүруінің барлық мәнмағынасы — алдындағы малынан белгілі бір себептермен айырылған соң, дала қазағы отырықшы елді мекендегі біреуге жалға тұрады. Мұнда қазақ қайраңда қалған балықтай, көмексіз күн кешеді. Жамап-жасқалған шоқпыт киген қазақтың бұл түрі көрген адамның жүрегін еріксіз сыздатады. Міне, жатақ деген осы. Жұмысқа үйренбеген ол енді шиеттей бала-шаға мен өзіне бір үзім нан табу үшін жұмыс іздей бастайды. Жаз болса қиын емес. Қырық жамау үй мен азғана айран болса — сол өлмес күніңді көруге жетіп жатыр. Құдайдың күні де көмекші. Ал қыста ше?

Ақырған аяз бен қытымыр қыстың қаһарлы бораны жылы баспана іздеу жолында қазақты еріксіз бай қазаққа әкеледі. Мал қораның жанында, кейде тіпті бірге тұрған шағын ғана күркешеде жатақ енді қысын өткізбек. Күркенің өзі топырақпен, мал қиымен сыланып, жамалып-жасқалған. Қиыршық-қиыршық қар ұшырған долы борандарда әлгі күрке ықтасын болғаннан басқаға шамасы жетпейді, ал күн ысыған кезде күркедегі антигигиеналық жағдай еріксіз бас шайқатады. Жатақтың басқа жай-күйі де мәз емес. Қойдың қарны тартылған кішкене терезеден әлеусіреген сәуле түскені болмаса үй-іші тастай қараңғы. Қабырғаға қазақ үйіндегі жұмысшылардың қамыт-саймандары, жүген-шылбырлары ілінген. Тек бұл ғана емес, көктем кезінде туа бастаған жас төлдер де осы күркешенің бір бұрышына жайғасады. Осындай күйде дала қазағының семьясы қысты өткізіп шығады. Ойланып көріңізші. Біз осы арада барлығымызға таныс өмірімізге өңмендеп еніп бара жатқан «жатжұрттықтың жойылуымен» кездесіп отырған жоқпыз ба? Жатақ—қазақтардың осылай құруы және олардың санының жылдан-жылға көбеюі ащы ақиқат. Бұл ештеңе емес. Өз өлімі үшін жатақ басқалардан кек ала бастайды: антигигиеналық жағдайда пайда болған әртүрлі аурулар тек жатақ семьясы емес казактар үйішінің өлім жендетіне айналады.

Енді жатақтың казак малайлығындағы табысына көз жүгіртіп көрелік. Ол казак үйінің барлық қара жұмысын істей жүріп қыс бойғы еңбегіне 5 сомнан 10 сомға дейін ақы алады. Ал сол азғана табыстың 2 сомын поселкеде тұрғаны үшін төлейді. Таңқаларлық жайт, бірақ факт: ешқандай қоғамдық игіліктерді пайдаланбаған қазақ сол үшін ақша төлейді. Рас, оған жыл соңында таңдау беріледі: 2 сомдық салықты төлеу немесе поселкеден кету. Бірақ, қожайынынан қарыз алып қойып, қайыра алмай отырған жатақ ондай таңдауға бара ала ма? Мұндай жағдайға тап болған адамды не күтіп тұр? Меніңше, жауап айқын. Ал кейбіреулердің бұған еті үйренген. Олар көшпенділік пен отырықшылдықтың арасындағы жалғыз байланыс осы деп ойлайды...

Міне, осы жатақтар туралы, шерменде көңіл бейшаралар туралы Ноғайбай өз жырын бастады. Тыңдаушының жанын ауыртар осы бір ән арқылы ол елдің көз жасымен қатар, өз жүрегіндегі зілбатпан қайғыны жеңілдеткен. Сұмдық! Әнші-ақын ретінде ол менің күткенімнен де асып түсті. Осы тұста оның толық бет-бейнесі көрінді: сөз құдіреті мен халық жанының жарасын ұға білген ақсұңқар ақын. Сондықтан да ол маған ерекше әсер етті. Тап сол жерде айтылғанына қарамастан күмістен соққандай әдемі де әрлі сөздер, сезіміңді сілкіп-сілкіп, жүрегіңе жыр ұялатар қоңыр дауыс, әншінің зары мен халықтың зарын қатар беріп отырған күмбір домбыра—бәрі,бәрі тыңдаушыларды тырп еткізбестей тұтқындап алған. Тұтқындап қана қойған жоқ, тыңдаушыларға «Мен де бір күні азын-аулақ малымнан айырылып, анасы жеріген баладай сары сахарамнан қуылып, Ноғайбай әніндегі жатақтардай болам ба?», — деген ой салды.

Мен Ноғайбай туралы айта отырып «жатақ» әңгімесіне көп көңіл бөлдім. Себебі ол — әнші-ақын үшін туған халқының басындағы ең ауыр күй. Сонымен қатар, жатақ— Ноғайбай шығармашылығының орталық фокусы, айналадағы қазақ өмірі туралы көрген, білгендерін жинақтаушы. Ноғайбай шығармашылығының бұл қырлары туралы да айта кетуге болар еді, бірақ мен өйтпеймін, біріншіден, ол менің көңілімді үлкен бір көлемді дүниеге аударып әкетер еді. Екіншіден, ол туралы әдебиетте де айтылды. («Восточное обозрение» мен «Сибирская газетадағы» кейбір жеке-жеке мақалалардан басқа П. А.-ның «Шаруашылық қатынастардағы қазақ даласы» еңбегін қараңыз. «Экономикалық журнал» 1888 жыл — А. И.). Тағы бір айтарым: Ноғайбай поэзиясында басқа да ағым бар. Халықтың көз-жасы тұнған әндерді орындай отырып, оларды осындай халге жеткізушілерге деген ашуыза, кекке толы әндер де Ноғайбайға тән. «Жақсы көруден жалыққан жүрек, қайта жақсы көре алмайды», — дейді өз ашуы мен халық кегінің жыршысы.

Алдарыңызда Ноғайбай поэзиясының қос тармағы, бірі — қайғы мен мұң болса, бірі —ашу мен ыза, ол басқаны білмейді.

Өмірдің бар шындығы — Ноғайбай поэзиясының бойындағы бар асыл нәр тек осы ғана. Ал одан Ноғайбайдың өзі де, тыңдаушы сіз де құтыла алмайсыз. Сондықтан Ноғайбай әнін тек бір рет тыңдасаңыз болды: үлкейтілмеген, кішірейтілмеген, даңқ пен дақпырты жоқ нағыз өмір бар болмыс-бітімімен көз алдыңызда елес береді.

Қазақ ақындары поэзиясының *түгелге жуығын* құрайтын өткен күндер туралы сөз Ноғайбай *поэзиясына жат*. Басқа ақындар жанын сала жыр*лайтын* табиғаттың *әсемдігі* мен сұлулығын да Ноғайбай ешқашан сөз еткен емес. Ал табиғатты сүюі өзіміз куә бол*ғанымыздай олардан* еш қалыспайды. Тек кей сәттерде ғана *ол өткен күндерге* көз жіберіп еркін де ерікті өмірді еске алады. Аспан *көгіне* көтеріліп жұлдыздармен тілдеседі. *Онда да сол* «сапардан» қайта оралған соң халық жанының *жарасын әлі де шын* күйінде жырлау үшін.

«Соқыр болсам да, халқымның мұң-зарын көзі бар*лардан кем көрмеймін*, — дейді ол, — *Мен* даланың ұлымын. Дала *мені* дүниеге әкелді, дала мені өсірді, мен *«дала»* деп өмір сүрем, «дала» деп жүрегім соғады, Бірақ ол біздің ата-бабаларымыз, әкелеріміз көрген дала емес, өзіміз көрген, өзіміз білетін, мұң мен зарға толы қазіргі *дала. Мен* соның ұлымын! *Мен де сол дала үшін* қиналамын. Өздерің ойлаңдаршы, анасының өліп бара жатқанын көріп сәби жыламаушы ма еді? Біз де дала-анамыздың осылай қиналғанын көре отыра шыдай аламыз ба? Біз де қосыла жылаймыз ғой. Егер ол тірілсе, біздің де тірілгеніміз. Бұлттан шыққан күн де қуана күлімсіреп, жер-жаһанға бар махаббатымен нұрын төгетіндей, біз де анамыз тірілсе, төбемізге төнген қайғының қара қорғасын бұлтын сілкіп тастамас па едік? Сосын, сосын кеудені кере туған даланың саф ауасын *сімірмейміз* бе? Міне, сонда тойдың көкесі! *Мен де ол тойда басқа* әндер айтқан болар едім, домбырам *да басқаша сайрар* еді...».

А. ИВАНОВСКИЙ.

СӨЗ СОҢЫ

Өздеріңіз байқағандай Ноғайбай қазіргі Зайсан ауданының төңірегінде өмір сүрсе керек. Казактар жайлаған поселкенің де Зайсан қаласы, не, Дайыр, Біржан [Рожково], Мұжықсу селолары ма деген жорамал бар. Әйткенмен, көкірегі ояу, көзі ашық бүкіл шығыс азаматтарына құлаққағыс: Ноғайбай туралы аз ғана дерек болса, облыстық «Дидар» газетіне хат жолдап, хабарлассаңыздар екен. Келесі жылы туғанына 155 жыл толатын, шығыс шынары болуға лайық сөз өнерінің зергерін ұмыт қалдыру адамдық та, азаматтық та арымызға сын.

Н. САПУАНОВ,
ҚазМУ-дың студенті.